

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 4

2026

O‘SMIRNING O‘ZINI O‘ZI BOSHQARISHIDA OTA-ONA NAZORATNING TURLARI VA ROLI

Jabborov Jamshid Azimovich

Xalqaro innovatsion universiteti, dotsent (PhD)

Annotatsiya

Mazkur maqolada o‘smirlar ma’naviy qiyofasini rivojlantirish masalalari, yoshlarni axloqiy tarbiyalashda, o‘zini o‘zi boshqarishni rivojlantirishda o‘zini o‘zi boshqarishida ota-ona nazoratining turlari va roli o‘rganilgan. Shuningdek, maqolada ma’naviy-axloqiy shaxsni tarbiyalashda asosiy oilaviy munosabatlarning ahamiyati ochib berilgan, ijtimoiy psixologiya fanida ma’naviy-axloqiy tarbiya va tarbiyaning mazmun-mohiyatiga oid psixolog olimlar va tadqiqotchilarning qarashlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: o‘smir, ota-ona, bola, ma’naviy qiyofa, o‘z-o‘zini tartibga solish, o‘z-o‘zini anglash, axloqiy tarbiya, yosh avlod, oilaviy qadriyatlar, ta’lim.

ВИДЫ И РОЛЬ РОДИТЕЛЬСКОГО КОНТРОЛЯ В САМОРЕГУЛЯЦИИ ПОДРОСТКА

Жабборов Жамшид Азимович

Международный инновационный университет, доцент (PhD)

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы формирования духовного образа подростков, виды и роль родительского контроля в нравственном воспитании молодежи, развитие самоконтроля. Также раскрывается важность основных семейных отношений в воспитании духовно-нравственной личности, анализируются взгляды психологов и исследователей на содержание и сущность духовно-нравственного воспитания и воспитания в области социальной психологии.

Ключевые слова: подросток, родитель, ребенок, духовный образ, саморегуляция, самосознание, нравственное воспитание, молодое поколение, семейные ценности, образование.

TYPES AND ROLE OF PARENTAL CONTROL IN ADOLESCENT SELF- REGULATION

Jabborov Jamshid Azimovich

International Innovative University, Associate Professor (PhD)

Abstract

This article examines the issues of developing the spiritual image of adolescents, the types and role of parental control in the moral education of young people, the development of self-control. The article also reveals the importance of basic family relationships in the upbringing of a spiritual and moral personality, and analyzes the views of psychologists and researchers on the content and essence of spiritual and moral education and upbringing in the field of social psychology.

Keywords: teenager, parent, child, spiritual image, self-regulation, self-awareness, moral education, younger generation, family values, education.

Ota-onalar va bolalar munosabatlarini o‘rganishga oid tadqiqotlarning eng dolzarb

mavzularidan biri ota-ona nazorati va uning bolalar hamda o'smirlar rivojlanishidagi roli hisoblanadi. Ota-ona nazoratining turli jihatlari o'z-o'zini boshqarishda muhim rol o'ynaydi.

Xulq-atvoriga oid cheklovlar, ko'rsatmalar, sanksiyalar va mukofotlar aniq belgilangan, bolalar uchun xulq-atvor qoidalari ko'rinishidagi nazorat o'z-o'zini tartibga solishning rivojlanishiga yordam beradi. Ota-onalarning dushmanligi va asossiz taqiqlar orqali ifodalangan nazorat esa avtonomiyaning rivojlanishiga putur yetkazadi, shu bilan birga o'z-o'zini tartibga solishni susaytiradi va bolalarda shaxsiy ichki muammolarni keltirib chiqaradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Mazkur maqolani tahlil qilish jarayonida ilmiy bilishning obyektivlik, tarixiylik va umumiylik usullaridan foydalanildi. Shuningdek, ma'naviy qiyofani o'rganish olimlarning ilmiy-tadqiqot predmeti sifatida tizimli yondashuv asosida tahlil qilindi. S. Baker, M. Gillebaart, Rezaei S., PourHadi S., Shabahang R. va boshqa adabiyotlar ro'yxatida keltirilgan mualliflarning nazariy-ilmiy qarashlari ilgari surilgan ilmiy maqolalar metodologik manba sifatida belgilandi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Dastlab, ota-onalik amaliyoti va tarbiya uslublarini o'rganishda ota-ona xatti-harakatlarining ikkita asosiy jihati ajratib ko'rsatilgan: sezgirlik (bolaning ehtiyojlariga sezgirlik va tinglashga tayyorlik) va talabchanlik/nazorat. Keyinchalik nazoratni o'rganish psixologik va xulq-atvor nazoratini ajratishga imkon berdi, tadqiqotlar esa xulq-atvorni nazorat qilishning uchta jihatini aniqladi: faol nazorat, jazo nazorati va qattiq jazo [2].

Psixologik nazorat ota-onalar tomonidan bolaning psixologik kechinmalarini manipulyatsiya qilish (masalan, shartli sevgi orqali), uyat, qo'rquv va aybdorlikni qo'zg'atish orqali bolalarning o'z ota-onalari xohishlari va umidlariga muvofiq harakat qilishlarini ta'minlash uchun qo'llaniladi.

Xulq-atvorni nazorat qilish esa ota-onalarning shunday xatti-harakatlariki, ular qoidalar va ijtimoiy normalarni o'rnatish hamda ularga rioya qilish orqali bolalarning xatti-harakatlarini tartibga soladi.

Proaktiv nazorat ota-onalarning farzandidan to'g'ri xulq-atvorni kutishlari haqida aniq ko'rsatmalar berishni va bu xatti-harakatni kuzatishni o'z ichiga oladi.

Jazoviy xulq-atvor nazorati ota-onaning majburlovchi taktikasini o'z ichiga oladi va bolaning xatti-harakati ota-ona kutganiga mos kelmagan hollarda jazo sifatida qo'llaniladi.

Qattiq jazo, shuningdek, jazo nazorati, o'smirning xatti-harakati nomaqbul deb hisoblanganda yuzaga keladi, lekin u birinchi navbatda jismoniy jazoni o'z ichiga oladi. Shuni ta'kidlash kerakki, jazo nazorati va qattiq jazo nazoratning reaktiv shakllaridir, chunki ular o'smirning xatti-harakatiga javob tarzida qo'llaniladi, proaktiv nazoratning asosiy vazifasi esa xatti-harakatni oldindan yo'naltirishdir.

Ota-onalarning yuqoridagi uslublarini hisobga olgan holda, obro'li tarbiya uslubiga ega ota-onalar ko'pincha maqsadli xatti-harakatlar va akademik yutuqlarni qo'llab-quvvatlaydigan proaktiv nazoratdan foydalanadilar, shu bilan birga darsdan qolish kabi muammoli xatti-harakatlarni kamaytiradilar. Bundan kelib chiqadiki, nufuzli uslubda qo'llaniladigan nazorat ko'proq tuzilmaga ega bo'lib, birinchi navbatda ota-onalarning konstruktiv ko'rsatmalari ko'rinishidagi yo'l-yo'riq bilan tavsiflanadi va o'z-o'zini tartibga solishni rivojlantirish uchun ayniqsa muhimdir [2].

Avtoritar tarbiya uslubi jazolash, psixologik nazorat va qattiq jazolardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Qabul qilish va iliqlikning past darajasi bu uslubni o'z-o'zini tartibga solish va o'zini o'zi boshqarishni rivojlantirish uchun eng kam mos uslubga aylantiradi. Ko'pgina tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, dushmanlik yoki yuqori talablar bilan xarakterlanuvchi avtoritar ota-ona uslubi hozirgi va kelajakda yuqori hissiy stress tufayli erta va o'rta yoshdagi o'spirinlarda o'zini o'zi boshqarishning rivojlanishiga to'sqinlik qilishi mumkin. Bu, masalan, ota-onalarning hissiy qo'llab-quvvatlamasligi va bir vaqtning o'zida yuqori talablar qo'yishi tufayli ortib borayotgan tashvish bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Haddan tashqari yuqori nazorat ostida bolalar

o'z his-tuyg'ularini bostirishni o'rganadilar, bu esa ularni o'z his-tuyg'ulariga, ota-onalarning kutishlariga va o'z-o'zini boshqarish strategiyalarini ishlab chiqish qobiliyatiga befarq qilib qo'yadi.

Ruxsat beruvchi va ishtirok etmagan uslublarda yuqoridagi nazorat turlaridan deyarli hech biri qo'llanilmaydi, chunki bu ota-onalar tomonidan nazorat odatda zaif bo'ladi. Bu esa bolalarda his-tuyg'ulari va xatti-harakatlarini nazorat qilishga nisbatan sustlikni keltirib chiqarishi mumkin [3].

K. L. Moilanen va K. E. Rasmussen tomonidan olib borilgan tadqiqot o'smirning o'zini o'zi boshqarishi va ota-ona tarbiyasi uslublari o'rtasidagi ikki tomonlama munosabatlarni o'rganib chiqdi. Olib borilgan tadqiqot 11–16 yoshdagi o'smirlar bo'lgan 489 oilani qamrab oldi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, kutilganidan farqli o'laroq, ruxsat beruvchi va avtoritar ota-onalarning dastlabki bosqichlarida vaqt o'tishi bilan o'z-o'zini tartibga solishda pasayish kuzatilmagan. Faqat onaning avtoritar tarbiya uslubi o'z-o'zini tartibga solishni pasaytirgan, bu esa haddan tashqari, dushmanona va qattiq nazorat o'spirinlarda o'zini o'zi boshqarishni rivojlantirish uchun foydali emasligini ko'rsatadigan boshqa empirik tadqiqotlar bilan tasdiqlangan [4].

Keyinchalik K. L. Moilanen 11–16 yoshli o'smirlar bo'lgan 452 oilada tadqiqot o'tkazdi. Tadqiqot natijalari ota-onalik uslublari va ota-ona nazorati o'z-o'zini tartibga solishning rivojlanishi yoki kamayishi uchun faqat bola rivojlanishining dastlabki bosqichlaridagina muhim ekanligi haqidagi xulosani shubha ostiga qo'ydi. Chunki tadqiqot ota-onalarning xatti-harakati o'rta o'smirlik davrida ham hissiy va xulq-atvoriy o'zini o'zi boshqarishni qo'llab-quvvatlash yoki kamaytirishda davom etishini ko'rsatdi [5]. Biroq rivojlanishning ushbu bosqichida o'smirlar ota-ona yordamisiz o'z his-tuyg'ulari va harakatlarini mustaqil ravishda nazorat qila olishlari kerak.

T. Alnafa va D. D. Kertis 351 nafar 11–12 yoshli maktab o'quvchilari va ularning onalarini o'z tadqiqotlariga jalb qildi. Tadqiqot ko'ndalang so'rov yordamida o'tkazildi va onaning ota-onalik uslubining o'smirlarning akademik xulq-atvoriga ta'siriga bag'ishlandi. Nufuzli uslub o'smirlarning akademik muvaffaqiyati bilan ijobiy munosabatni ko'rsatdi, avtoritar uslub esa biroz bo'lsa-da, vaqtni boshqarish ko'rsatkichlari va o'quv jarayonini yengib o'tish qobiliyatini pasaytirdi, ruxsat beruvchi uslub esa o'smirlarning o'z-o'ziga ishonchi va metakognitiv o'zini o'zi boshqarishini sezilarli darajada pasaytirdi [1].

Biroq boshqa olimlar tomonidan 8-sinf o'quvchilarining 91 ta o'z-o'zini hisobotidan foydalangan holda olib borilgan tadqiqotda avtoritar uslub o'smirlarning akademik muvaffaqiyatini oshirishga yordam berganligini ko'rsatuvchi ma'lumotlar ham paydo bo'ldi. Shu bilan birga, ruxsat beruvchi uslub akademik samaradorlikni pasaytirdi, obro'li uslub esa akademik muvaffaqiyatni oshirishda eng samarali ekanligini isbotladi [10]. Oxirgi tadqiqot avtoritar uslubga oid yangi ma'lumotlarni taqdim etadi. Ko'rinishidan, avtoritar uslub tomonidan qo'yiladigan yuqori talablar va qat'iy nazorat o'smirlarning tashqi motivatsiyasini oshiradi, ammo bu ichki motivatsiya va o'z-o'zini tartibga soluvchi ta'limning o'sishiga yordam bermaydi. Ota-onaning ruxsat beruvchi va ishtirok etmagan uslubiga kelsak, ehtimol talablarning yo'qligi va nazoratning zaifligi o'smirlarning o'qishga intilish istagini pasaytirishga xizmat qiladi.

Yuqoridagi tadqiqotlarga ko'ra, ota-onaning aniq umidlari va o'smirlarning xatti-harakatlarini boshqarishga yordam beradigan nufuzli uslub hamda faol nazorat o'smirning o'zini o'zi boshqarishi va umumiy farovonligini rivojlantirish uchun eng qulay bo'lib qolmoqda.

Haddan tashqari nazorat va past ota-ona qo'llab-quvvatlashi bilan xarakterlanuvchi avtoritar uslubga kelsak, o'z-o'zini tartibga solishning dastlabki bosqichlarida faqat onaning avtoritar uslubi muhim rol o'ynashi va o'smirning o'zini o'zi tashkil etish darajasini pasaytirayotganini ko'rish mumkin. Shuningdek, ta'kidlanganidek, ota-onalar tarbiyasi uslublarining ta'siri, ayniqsa, bola rivojlanishining dastlabki bosqichlarida dolzarb bo'lib, o'rta o'smirlik davrida bunday ta'sir ancha susayadi. Ruxsat etilgan tarbiya uslubiga kelsak, onaning zaif nazorati o'zini o'zi boshqarishning rivojlanishiga yordam bermaydi.

Ota-onalarning tarbiya uslublari va o'smirlarda g'ayriijtimoiy xatti-harakatlarning paydo

bo'lishi haqida ham mulohaza yuritish o'rinlidir. Ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlar o'smirning rivojlanishi uchun muhimdir va noto'g'ri tarbiyalash usullari jinoyiy hamda isyonkor xatti-harakatlar ehtimolini oshirishi, o'z joniga qasd qilish, giyohvandlik va spirtli ichimliklarni iste'mol qilish, o'smirlar homiladorligi, to'dalarda ishtirok etish [7] va onlayn o'smirlar jinoyatchiligiga olib kelishi mumkin [6]. O'smirlik shaxsiyatning shakllanish davridir; bu rivojlanishning o'tish bosqichi bo'lib, unda inson psixologik, jismoniy va ijtimoiy o'zgarishlarga uchraydi.

Ota-onalar nazorati o'smirlarda o'z-o'zini nazorat qilishni rivojlantirish uchun muhimdir, chunki tashqi nazorat vaqt o'tishi bilan ichki xususiyatga ega bo'ladi. O'smirlarda o'z-o'zini nazorat qilishni kuchaytirishga qaratilgan ota-onalarning aralashuvi ularning xatti-harakatlarini yaxshilaydi va huquqbuzarlik darajasini pasaytiradi [8]. Shu bilan birga, ota-ona nazorati bo'yicha ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ota-onalar qat'iy nazoratining haddan oshishi o'smirlarga salbiy ta'sir ko'rsatadi va voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining ko'payishiga yordam beradi.

Ilmiy tadqiqot ma'lumotlarini ko'rib chiqish shuni ko'rsatdiki, ota-onalar, eng avvalo, shunday shart-sharoit yaratishlari kerakki, bunda o'smirlar ota-ona nazoratini idrok etgan holda uni o'z ichki ruhiyatiga singdirishlari, o'z his-tuyg'ulari va xatti-harakatlarini mustaqil boshqarishni bosqichma-bosqich o'rganishlari mumkin bo'lsin. Biroq, agar ota-ona nazorati haddan tashqari yoki manipulyativ bo'lsa, avtoritar tarbiya uslubida bo'lgani kabi, o'smirlar ota-ona nazoratini idrok etish qobiliyatini yo'qotadi, isyonkor bo'lib qoladi yoki ota-onasiga mutlaq bo'ysunadi va shu bilan mustaqillik hamda o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatidan mahrum bo'ladi.

Ruxsat etilgan va ishtirok etmagan ota-ona uslublari zaif nazoratni qo'llaydi, bu esa bolaning o'zini o'zi boshqarishi uchun yetarli emas. Natijada bola o'z his-tuyg'ularini va xatti-harakatlarini boshqarishda qiyinchilikka duch keladi. Buning oqibatida akademik yutuqlar, hissiy barqarorlik va umumiy farovonlik pasayadi. O'smir jamiyatga integratsiyalashishda qiyinchilikka uchraydi, bu esa isyonkorlik, deviant xulq va huquqbuzarliklarga olib keladi.

Ota-onalar oilada qabul qilish va qo'llab-quvvatlash muhitini yaratish orqali, hatto qattiq, ba'zan jismoniy jazolar bilan birgalikda ham, o'smirlarga o'z his-tuyg'ularini ifoda etish va ma'lumot almashish imkoniyatini yaratadilar, shu bilan tajovuzkorlik va muammoli xatti-harakatlar xavfini kamaytiradilar.

O'z-o'zini tartibga solishning paydo bo'lishi va uning keyingi rivojlanishi tadqiqotlarda munozarali masala bo'lib qolmoqda — ayrim tadqiqotlar o'z-o'zini tartibga solish erta yoshda paydo bo'lishini va keyingi ota-onalarning xatti-harakati endi uning shakllanishida rol o'ynamasligini tasdiqlaydi [9], tadqiqotlarning boshqa qismi esa ota-onalarning tarbiya uslublari o'z-o'zini tartibga solishning shakllanishi, ko'payishi yoki kamayishida davomli ta'sirga ega ekanligini ko'rsatadi.

Kelajakda o'smirlardagi muammoli xulq-atvorning salbiy oqibatlariga e'tibor qaratish bilan cheklanib qolmasdan, o'smirlarning psixologik salomatligi va umumiy farovonligiga olib keladigan ota-onalarning strategiyalari, munosabatlari va amaliyotlarini yanada batafsil o'rganish zarur. O'z-o'zini tartibga solishni zamonaviy ta'limni rivojlantirish kontekstida o'rganish ham muhimdir, chunki o'z-o'zini tartibga soluvchi ta'lim, birinchi navbatda, ta'limga ta'sir qiluvchi o'z-o'zini tartibga solish ko'nikmalariga asoslanadi.

Xulosa qilib aytganda, birinchidan, ota-onalar va o'smirlar o'rtasidagi ishonchli munosabatlar, bunda ota-ona ochiqlikni rag'batlantiradi, o'smirlarni xavfli vaziyatlarga tushib qolishdan himoya qiladi va xavfli xatti-harakatlarni kamaytiradi.

Ikkinchidan, o'smirlarning o'zini o'zi boshqarishi ota-onalarning quyidagi xatti-harakatlari bilan qo'llab-quvvatlanadi: ota-onalarning o'smir hayotidagi ishtiroki, uning hayoti va qayerdaligini bilishi, o'zaro ishonchning kuchayishi, o'z-o'zini tartibga solish va o'smirlarda muammoli xatti-harakatlarning kamayishiga xizmat qiladi.

Uchinchidan, ota-onalar o'smir ustidan nazorat sifatida nufuzli tarbiya uslubi va tuzilmali

yondashuvni tanlab, o'quv yutuqlariga, muammoli xatti-harakatlarning kamayishiga va umuman o'z-o'zini tartibga solishga hissa qo'shadilar.

To'rtinchidan, avtoritar tarbiyaning yuqori darajasi ham o'z-o'zini tartibga solishni kamaytiradi, ammo otalar tomonidan avtoritar tarbiyaning ijobiy rolini tasdiqlovchi tadqiqotlar ham mavjud, ya'ni bu ayrim hollarda o'smirlarda mustaqillik va o'zini o'zi boshqarish darajasini oshirishi mumkin. Boshqa tadqiqotlar esa faqat onaning avtoritar tarbiyasi o'z-o'zini tartibga solishni kamaytirishini ta'kidlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Alnafea T., Curtis D. D. Influence of mothers' parenting styles on self-regulated academic learning among Saudi primary school students [elektron resurs] // *Issues in Educational Research*. – 2017. – Vol. 27. – № 3. – P. 399–416.
2. Calders F., Bijttebier P., Bosmans G., Ceulemans E., Colpin H., Goossens L., Van Den Noortgate W., Verschueren K., Van Leeuwen K. Investigating the interplay between parenting dimensions and styles, and the association with adolescent outcomes // *European Child & Adolescent Psychiatry*. – 2020. – Vol. 29. – № 3. – P. 327–342.
3. Krupic D., Rucevic S., Vuckovic S. From parental personality over parental styles to children psychopathic tendencies // *Current Psychology*. – 2020. – 10 p. – DOI:10.1007/s12144-020-00676-6.
4. Moilanen K. L., Rasmussen K. E., Padilla-Walker L. M. Bidirectional associations between self-regulation and parenting styles in early adolescence // *Journal of Research on Adolescence*. – 2015. – Vol. 25. – № 2. – P. 246–262.
5. Moilanen K. L., Padilla-Walker L. M., Blaacker D. R. Dimensions of short-term and long-term self-regulation in adolescence: associations with maternal and paternal parenting and parent-child relationship quality // *Journal of Youth and Adolescence*. – 2018. – Vol. 47. – P. 1409–1426.
6. Keipi T., Nasi M., Oksanen A., Räsänen P. Online hate and harmful content: cross-national perspectives. – New York: Routledge, 2017. – 154 p.
7. Pechmann C., Catlin J. R., Zheng Y. Facilitating adolescent well-being: a review of the challenges and opportunities and the beneficial roles of parents, schools, neighborhoods, and policymakers // *Journal of Consumer Psychology*. – 2020. – Vol. 30. – № 1. – P. 149–177.
8. Piquero A. R., Rocque M. Changing self-control: promising efforts and a way forward // *New Directions for Child and Adolescent Development*. – 2020. – № 173. – P. 39–47.
9. Holmes C., Briant A., Kahn R., Deater-Deckard K., Kim-Spoon J. Structural home environment effects on developmental trajectories of self-control and adolescent risk taking // *Journal of Youth and Adolescence*. – 2019. – Vol. 48. – № 1. – P. 43–55.
10. Theresya J., Latifah M., Hernawati N. The effect of parenting style, self-efficacy, and self-regulated learning on adolescents' academic achievement // *Journal of Child Development Studies*. – 2018. – Vol. 3. – № 1. – P. 28–43.